

*О.І. ПАВЛОВ, доктор економічних наук, професор,
директор Навчально-наукового інституту
прикладної економіки і менеджменту
ім. Г.Е. Вейнштейна, завідувач кафедри
Одеська національна академія харчових технологій*

Сільський розвиток як результуюча функціонування сільських територій та аграрної сфери

Постановка проблеми. У процесі суспільної трансформації відбувається оновлення понятійно-категоріального апарату, за допомогою якого фіксуються реальні об'єкти та явища дійсності й змінюються знання щодо них.

Останніми роками було зроблено певні кроки на шляху подолання спрощеного розуміння сутності й змісту понять «сільський розвиток», «сільські території» та «аграрна сфера». Це стало можливим завдяки відходу від суто галузевого підходу до вивчення зазначених понять, синтезу різних дослідницьких методів, посилення міждисциплінарних зв'язків, використання наукових доробок різних наукових шкіл і напрямів. Із цієї теми опубліковано чимало фундаментальних праць, проте залишається малодослідженим питання про взаємозв'язок сільсько-

го розвитку, розвиток сільських територій та аграрної сфери.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуалізації досліджень у цьому напрямі сприяло посилення уваги вітчизняних аграрних економістів до соціоекономіки як нової наукової парадигми. Тут достатньо вказати на дві публікації співробітників Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України», що з'явилися протягом півроку у журналі «Економіка України» [1; 6]. Поява цих публікацій стала поштовхом для наукової дискусії. Справа не в дискусії як такій, а в тому, що в цих роботах активно використовуються такі споріднені поняття, як «сільський розвиток», «сільські території», «аграрна сфера» без їх достатньої ідентифікації. Те саме стосується й інших публікацій з даної проблематики. Отже, необхідність здійснення порівняльного аналізу вказаних наукових понять є незаперечною.

Мета статті – визначити спільне й відмінне між цими поняттями та довести, що сільський розвиток є підсумковим функціонуванням сільських територій і аграрної сфери. З огляду на те, що основоположні ідеї з цієї теми частково викладено у нашій статті [4] та монографіях [5; 7], акцентуємо увагу на ключових положеннях проведеного дослідження.

Якщо мету дослідження трансформувати в його гіпотезу, то остання виглядатиме так: сільський розвиток похідний від функцій сільських територій та аграрної сфери. При цьому необхідно визначитися з тим, яка фу-

нкціональна залежність існує між сільськими територіями й аграрною сферою.

Виклад основних результатів дослідження. Доказ гіпотези дослідження розпочнемо з визначення понять, спільною ознакою яких є просторовість. У цьому сенсі ширшим є поняття «сільські території», оскільки слово «аграрна» на відміну від слова «сільський» має галузевий відбиток, а словосполучення «сільський розвиток» вказує на певні межі розвитку, але не розкриває атрибутивну форму (об'єкт) розвитку та характер взаємодії його складових.

Відтак спочатку визначимо місце сільських територій у географічному просторі. У географії місце розглядається як точка. Їх множина утворює ареал на земній поверхні. Місце – це адреса об'єкта в географічному просторі, а геопростір – сума (інтеграл) місць географічних об'єктів [9, с. 175, 176]. З огляду на це поняття «сільські території» органічно пов'язано з категорією «місце». На відміну від простору, який виступає виразником розміру, масштабу сільської території, місце як елемент просторової системи визначає розташування того чи іншого об'єкта у просторі відносно інших.

Із позиції простору та місця сільські території характеризуються як певна протяжність і «вмістилище» тих чи інших речей, природа яких розкривається через тлумачення терміна «сільські». Первісно цей термін, за В. Ключевським [3, с. 202], пов'язувався з ріллею, а вже потім з відповідним типом поселення, з його населенням, яке займалося переважно рільництвом. Незважаючи на те, що цей термін із часом зазнав змістовних змін, його й досі використовують у галузевому значенні, що виправдано лише частково. Насправді термін «сільські» має також територіальну, поселенську та функціональну ознаки, тобто є дихотомічним слову «міські», асоціюється з сільськими населеними пунктами та з функціями, які не обмежуються агровиробництвом.

Сільські території мають складну структурну будову, до якої входять населення, поселення, виробничо-господарський комплекс, виробнича та соціальна інфраструк-

тура, землі й навколишнє природне середовище.

Складність сільських територій не обмежується їх полікомпонентною структурою.

По-перше, вони диференціюються на певні типи за наступними критеріями: ступінь ресурсозабезпеченості; вид і режим використання території; політико-правовий статус; домінантна функція; рівень урбанізації; рівень розвитку; значення та масштаб функцій; етнічна ознака тощо.

По-друге, сільські соціально-просторові утворення складаються з територій базового, районного, регіонального (обласного) і загальнодержавного рівнів, які співвідносяться між собою за принципом «матрьошки». Базовий рівень сільських територій склався природно, тому у визначенні змісту його розвитку пріоритет належить територіальним громадам. Території районного рівня створені актами держави. Структурно він виглядає як сукупність територій базового рівня, що входять до складу певного адміністративного району. На обласному рівні сільські території виступають як просторово-функціональний сегмент регіону. Сукупність сільських територій обласного рівня становить їх загальнодержавний рівень. По-третє, сільські соціально-просторові утворення поділяються на такі різновиди, як типово сільські (аграрні) території, перехідні або «змішані» території (сільські урбанізовані зони й ареали та «аграрні міста»), а також території зі спеціальним режимом функціонування (оздоровчо-рекреаційні, прикордонні та гірські).

Якщо сільські території, у світлі наведених характеристик, постають передусім як соціалізований простір, то аграрна сфера розглядається в економічній літературі як складова біосфери, як природнича й соціальна категорії одночасно [8], як соціально-економічна та агробіологічна система [6, с. 77]. Показовим у цьому відношенні є визначення аграрної сфери, як взаємозумовленої єдності аграрного виробництва, людського фактора і ландшафту (природного середовища) в межах певної території, як правило, сільської [10, с. 440]. Судячи з цього визначення, яке належить М. Хорунжому, аграрна сфера за своїм поширенням долає межі

сільської території, що викликає певні заперечення. По суті це означає, що поняття «аграрна сфера» ширше, ніж поняття «сільські території». Саме це ми й намагатимосся спростувати.

Дане словосполучення складається з двох частин: агро та сфера. Слово «аграрний» (з лат. – *agrarius*) означає земельний, тобто той, що належить до землеволодіння і землекористування, до способу виробництва, форми власності на землі, характеру відповідного майна. Термін «сфера» перекладається з грецької як куля й означає область дії, межі поширення чого-небудь, соціальне оточення, середовище, простір.

Із сказаного випливає, що термін «сфера» практично може бути замінником терміна «територія». Відтак коріння розмежування понять «сільські території» та «аграрна сфера» лежить у площині трактування термінів «сільські» й «аграрна», тобто різниця між ними полягає у характері господарського використання певного простору, його ресурсів, у функціях сільських територій та аграрної сфери й у межах просторового поширення цих функцій.

Термін «функція» перекладається з латини як «виконання», «здійснення», тобто мова йде про певні дії об'єкта, через які проявляються його властивості. Отже, визначити функції об'єкта означає встановити залежність між його структурними елементами. В контексті структурно-функціонального аналізу функція може розглядатися з погляду наслідків, спричинених зміною одного параметра в інших параметрах об'єкта (функціональність), чи через взаємозв'язок окремих частин у межах певного цілого (функціонування). Характер функцій об'єкта визначається його ресурсним потенціалом.

При визначенні функцій сільських територій та аграрної сфери, передусім зосередимо увагу на функціях останньої, керуючись родовою ідентифікаційною ознакою слова «аграрна». Так, О. Попова виділяє такі основні функції агросфери: життєзабезпечення (виробництво агропродовольства і сировини для задоволення потреб населення у продуктах харчування, одязі, паливі тощо); життєдіяльності (умови та якість життя сільського населення, місце прикладання праці

та одержання доходів); життєоблаштування (освоєність середовища, проживання, його якісний стан і екологічна безпечність) [6, с. 77]. Очевидно, що перша функція, у частині задоволення потреб населення в продуктах харчування, одязі, паливі, властива не агросфері, а харчовій та переробній промисловості, які за місцем свого розміщення виходять за просторові межі агросфери, набуваючи ознак дискретної агропродовольчої (це стосується продуктів харчування) сфери.

Більш чіткою в цьому відношенні є позиція О. Созінова, який концентрує увагу на агросфері як головному джерелі забезпечення населення продовольством і сировиною для харчової та легкої промисловості (переважно за рахунок енергії Сонця й інших природних ресурсів – ґрунтів, води, кліматичних факторів тощо). Це, на його думку, досягається на основі пріоритетності збереження природних ресурсів, поліпшення якості продукції, значного підвищення ефективності використання сонячної енергії, передусім зеленими рослинами, інтенсифікації мікробіологічних процесів у ґрунті як важливої ланки кругообігу речовин в агроекосистемах [8].

Відтак слід відзначити ключову роль у функціонуванні аграрної сфери природних ресурсів і передусім – земельних. Підкреслюючи це, Н. Зіновчук [2, с. 255] покладає на них одночасне виконання трьох функцій, а саме:

екологічної (використовувати біологічні властивості ґрунту, виступати простором для розміщення екосистем);

економічної (бути об'єктом розподілу, обміну й продажу, предметом і засобом виробництва, сприяти утворенню та зростанню капіталу);

соціальної (виконувати роль джерела інформації про довкілля, засобу передачі аграрного досвіду і знань, простору для розташування помешкань та господарських будівель, засобу задоволення від спілкування з природою).

На підставі викладеного можна заробити висновок, що з трьох основних функцій аграрної сфери – виробничо-господарської, екологічної та соціальної – основоположною, такою, що визначає її сутність, є пер-

ша. З позицій онтологічного підходу зміст виробничо-господарської діяльності в межах агросфери зводиться до використання земель як засобу виробництва й предмета праці, на основі чого формуються економічні відносини, які впливають на інші сфери життєдіяльності. Разом із тим залежність екологічної та соціальної функцій від виробничо-господарської не означає спростування взаємозв'язків і взаємозалежностей у системі аграрної сфери.

Перед тим як перейти до визначення функцій сільських територій зазначимо, що сільські території та аграрна сфера – це співфункціонуючі системи як за їхнім вмістом, так і просторовими межами. Проте між ними існують певні відмінності.

До базових функцій сільських територій відносимо виробничо-господарську, оздоровчо-рекреаційну, природоохоронну та соціальну.

Виробничо-господарська функція сільських територій зазнає певних трансформаційних змін, що передусім пов'язано із загальносвітовою тенденцією скорочення зайнятості в аграрному виробництві. Крім цього, слід враховувати, що сільським територіям зі спеціальним режимом функціонування (оздоровчо-рекреаційні, гірські й прикордонні) та перехідним, «змішаним» територіям (сільські урбанізовані зони й ареали та «аграрні міста») взагалі притаманна позааграрна зайнятість. Все це разом свідчить про деаграризацію економічної діяльності в межах сільських територій. За даними Державної служби статистики України із 19 зосереджених на сільських територіях видів економічної діяльності безпосередньо на галузь сільського господарства припадає 50,6% зайнятого населення. Інша частина сільського населення зайнята у сфері послуг, будівництві, промисловості тощо. Передусім цим виробничо-господарська функція сільських територій відрізняється від відповідної функції аграрної сфери.

Виокремлення як самостійних функцій сільських територій оздоровчо-рекреаційної та природоохоронної пов'язано зі специфікою ландшафтної організації територій, а саме з використанням, крім агроландшафтів, рекреаційних і природних ландшафтів.

Зважаючи на переважно профілактично-лікувальний характер земель оздоровчого та рекреаційного призначення, оздоровчо-рекреаційна діяльність розглядається як єдина цілісна функція сільських територій, завдяки якій відбувається оздоровлення населення й надаються туристичні та історико-культурні послуги.

Природоохоронна діяльність виступає як трисединий процес, що передбачає екологізацію природокористування, власне природоохоронні заходи й комплексне відтворення навколишнього природного середовища.

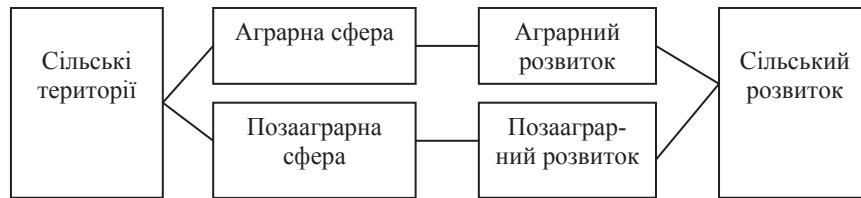
До змісту соціальної функції сільських територій віднесено: добробут населення; соціальне забезпечення; соціальне страхування; соціальний захист; облаштованість життєвого середовища, що визначається житловими, комунально-побутовими та соціально-культурними умовами; морально-психологічний клімат на селі; коло спілкування його мешканців, сферу їхніх інтересів.

Крім різниці у функціях, сільські території й аграрна сфера різняться між собою за просторовим виміром. По-перше, з аграрної сфери слід виключити перелічені раніше території зі спеціальним режимом функціонування та приміську зону, яка тягнеться до мегаполісів і центрів міських агломерацій.

Таким чином, здійснивши порівняльний аналіз функцій сільських територій та аграрної сфери, можна вибудувати певний ланцюг їхньої обопільної взаємозалежності й інтеграції в сільський розвиток (рис. 1).

Як видно з рисунка 1, сільський розвиток є підсумковим функціонуванням сільських територій та аграрної сфери. А це означає й те, що через виконання останніми перелічених функцій можна простежити їхній розвиток. Але чи можна на підставі цього зробити висновок, що розвиток сільських територій і аграрної сфери власне і є сільський розвиток?

Ідентифікація сільського розвитку (процесний прояв розвитку сільських територій та аграрної сфери) через розвиток сільських територій і аграрної сфери (об'єктний прояв суспільного процесу) доводить про спорідненість трьох перелічених понять.

Рис. 1. Похідність сільського розвитку

Джерело: розробка автора.

Інше питання – як вони співвідносяться між собою. Для спрощення процедури порівняння визначимо як об'єкти зіставлення сільський розвиток та сільські території, оскільки аграрна сфера входить до складу останніх.

З метою раціоналізації розмежування даних дефініцій охарактеризуємо сільський розвиток як процес, який відбувається в межах сільських територій. Тому вимірниками сільського розвитку не можуть бути виключно економічне зростання й економічний розвиток. З огляду на гетерогенну структуру об'єкта сільського розвитку (сільські території), він є багатовимірним. Галузевий відбиток сільського розвитку ідентифікується через економічну сферу, що представлена різними видами (аграрні та позааграрні) ви-

робничо-господарської діяльності, територіальний – через рівні сільських територій. Соціальний аспект сільського розвитку проявляється через рівень розвитку поселенської мережі, соціальної інфраструктури, якості життя населення, екологічний – віддзеркалюється у стані навколишнього природного середовища.

Схематично співвідношення сільського розвитку й розвитку сільських територій можна подати наступним чином (рис. 2).

Водночас сільський розвиток еволюціонує у напрямі подолання просторових меж сільських територій та поступово набирає рис дихотомічного, тобто міського розвитку. Це проявляється у приміській зоні, де відбувається накладання сільського й міського розвитку одне на одного.

Рис. 2. Сільський розвиток як виразник розвитку сільських територій та аграрної сфери

Джерело: розробка автора.

Саме передмістя стало зоною взаємопроникнення міста і села. Тут міські та сільські території перетворюються на «сполучені посудини», в яких взаємодія сільського й міського розвитку є найбільш інтенсивною. Цей процес відзначається експансією міста, яке все більше поглинає село. Водночас село «проникає» у місто. Мається на увазі просторове зрощення приміської зони з містом (рис. 3).

Тобто жителі передмістя одночасно хоча й не де-юре, але фактично є представниками міської периферії, яка в свою чергу має відмінність від центру мегаполісу. В даному випадку можна стверджувати, що феномен приміської зони став реальним не лише завдяки наступу міста на село, а й внаслідок проникнення останнього у міську агломерацію. Підтвердженням цьому є «змішаний» характер функцій передмістя. На цій підста-

ві приміську зону можна визначити як контактне місце, в межах якого утворюються

системоформуючі зв'язки між містом та навколишньою сільською місцевістю.

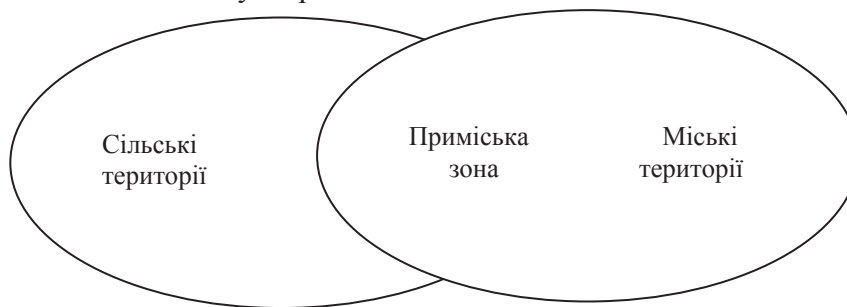

Рис. 3. Сполучення сільських і міських територій

Джерело: розробка автора.

Внаслідок просторового зрощення, функціонального взаємопроникнення сільської й міської територіальних підсистем суспільства та впливу процесу глобалізації утворюються їхні перехідні або «змішані» типи – сільські урбанізовані зони й ареали.

Висновки. На основі проведеного дослідження можна зробити певні висновки. Поняття «сільські території», «аграрна сфера» та «сільський розвиток є спорідненими між собою, а перші два – майже тотожними. Сільські території й аграрна сфера мають схожу структурну будову, виконують практично ідентичні функції. В межах сільських територій, крім агропромисловості, набули поширення також позааграрні види виробничо-господарської діяльності. Ширшими тут є просторові межі життєдіяльності. З

цих причин аграрна сфера розглядається як складова сільських територій.

Сільський розвиток – це процесний прояв розвитку сільських територій, тобто такий, що охоплює усі складові сільської територіальної підсистеми суспільства, яка знаходиться у тісному взаємозв'язку з міською підсистемою. Отже, сільський розвиток асоціюється із сільськими територіями як його об'єктом і середовищем розгортання суспільного процесу й протиставляється міському розвитку як дихотомічному. Проте він, по-перше, не обмежується аграрною галуззю, по-друге, як певний спосіб життєдіяльності поширюється і в міських поселеннях, а за функціональністю є домінуючим у місцях сполучення сільської та міської територіальних підсистем суспільства, тобто у приміських зонах.

Список використаних джерел

1. Гесць В. Соціоекономічна модернізація аграрного сектора України (концептуальні положення) / В.Гесць, В.Юрчишин, О.Бородіна, І.Прокопа // Економіка України. – 2011. – №12 (599). – С. 4–14.
2. Зіновчук Н.В. Державне регулювання функцій земельних ресурсів, що використовуються в аграрній сфері / Н.В. Зіновчук // Трансформація земельних відносин до ринкових умов: збірник матеріалів Одинадятих річних зборів Всеукраїнського конгр. вчених економістів-аграрників, Київ, 26–27 лют. 2009 р.; редкол.: П.Т.Саблук та ін. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2009. – С. 254–257.
3. Ключевський В.О. Сочинения: в 9 т. / В.О.Ключевский; под ред. В.Л.Янина; послесл. Р.А. Киреевой; коммент. сост. В.Г.Зиминой, Р.А.Киреева. – М.: Мысль, 1989. – Т. VI: Спец. курсы. – 476 с.
4. Павлов О. Сільський розвиток: об'єктність, просторові межі та суспільне призначення / О.Павлов // Економіка України. – 2011. – №8(597). – С. 78–89.
5. Павлов О.І. Сільські території України: функціонально-управлінська модель: монографія / О.І. Павлов. – Одеса: Астропринт, 2009. – 344 с.
6. Попова О. Агросфера: соціоекономічний зміст і засади сталого розвитку / О.Попова // Економіка України. – 2012. – №5(604). – С. 73–84.
7. Сталій розвиток та безпека агропродовольчої сфери України в умовах глобалізаційних викликів: монографія / Павлов О.І., Хвесик М.А., Юрчишин В.В.; за ред. О.І. Павлова. – Одеса: Астропринт, 2012. – 760 с.
8. Созінов О. Агросфера України у XXI столітті [Електронний ресурс]. / О.Созінов – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/portal/all/herald/2001-10/3.htm>
9. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: навч. посіб. / О. Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
10. Хорунжий М.Й. Аграрна сфера і сільська економіка: суть, взаємозв'язок, проблеми розвитку / М. Й. Хорунжий // Інституціональні засади трансформацій в аграрній сфері: збірник матеріалів Тринадцятих річних зборів Всеукраїнського конгр. вчен. економістів-аграрників, Київ, 20–21 черв. 2011 р.; редкол.: П. Т. Саблук та ін. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2011. – С. 439–447.

Стаття надійшла до редакції 08.08.2012 р.

*